

SPORY O OTÁZKE „PRIRODZENOSTI“ A „SLOBODY“ SÚČASNÉHO KAPITALIZMU

VÁCLAV ČERNÍK, Filozofický ústav SAV, Bratislava

ČERNÍK, V.: Disputes on the “Natural Character” of and “Freedom” in Contemporary Capitalism
FILOZOFIA 66, 2011, No 8, p. 782

The paper offers an analysis of ongoing disputes on freedom, democracy, justice and ecological sustainability of contemporary capitalism, which became even more topical due to the global financial and economical crisis of the latter. The author's focus is on several methodological aspects of these disputes. He shows how freedom and democracy are reduced to mere political freedom and democracy, while the distributive justice is reduced to mere redistribution of pre-distributed revenues. If social sciences are to resolve the theoretical problems of the 21st century society, these reductions have inevitably to be eliminated.

Keywords: Global crisis of capitalism – Freedom – Democracy – Justice

Kapitalizmus, ktorý po druhej svetovej vojne prežíval svoj „zlatý vek“ sa v sedemdesiatych rokoch minulého storočia dostal do „dekády zmätkov a kríz“ ([4], 134). Teoretici kapitalizmu si začali väčšmi uvedomovať, že aj tento systém je v „nebezpečí kolapsu“, že môže sklznúť do „finálnej krízy“ ([14], 124). Tvárou v tvár tomuto nebezpečenstvu si začali znovu stavať otázku: Odkiaľ kapitalizmus pochádza a kam smeruje? Ak totiž nejaký spoločenský systém vznikol na určitom stupni spoločenského vývoja, tak ho pravdepodobne čaká aj zánik. Historický systém, tak ako všetky systémy, má svoj vznik, čas fungovania a stability, ale koniec koncov sa dostáva do stavov veľmi vzdialených od rovnováhy. Smeruje k bodu, v ktorom majú „malé vstupy veľké výstupy“ a „výstupy týchto bifurkácií sú inherentne neurčité“. Podľa I. Wallersteina to platí aj o kapitalizme. Ako každý historický systém aj kapitalizmus mal svoj počiatok, obdobie svojho normálneho fungovania a trvania, no v súčasnosti sa dostáva do obdobia „terminálnej krízy“. Jeho honba za nekonečnou akumuláciou kapitálu sa limituje deruralizáciou a demokraticizáciou sveta, ekologickou krízou a stratou dôvery občanov v štát ako ochrancu práva, poriadku a ekonomickej redistribúcie. Fundamentálne rozpory kapitalizmu sa prejavujú v cyklických rytmoch (v 50 – 60-ročných cykloch Kondratjeva a v 100 – 150-ročných hegemonických cykloch). Moderný svetový systém, systém kapitalizmu, sa dostáva do stavov veľmi vzdialených od rovnováhy. Smeruje k bodu bifurkácie, ktorej výsledok je neistý. Do popredia politických debát sa dostáva spektrum dezintegrácie štátnych štruktúr, spektrum demokratizácie a spektrum radikálne odlišného systému distribúcie. Vzniká potreba nového historického systému, v ktorom by bolo viac rovnosti a slobody ([24], 1, 4, 35, 45, 130–132, 134, 183, 185, 202, 206, 208, 211).

V danej súvislosti sa poukazuje na to, že Marx fakticky preskúmal len prvé dve fázy vývinu kapitalizmu: epochu prvotnej akumulácie kapitálu a epochu klasického kapitalizmu slobodnej konkurencie. Lenže kapitalizmus odvtedy prešiel do ďalších vývinových fáz: do epochy korporátneho (monopolného) kapitalizmu (s fázami klasického imperializmu a fordovsko-keynesovského modelu kapitalizmu) a do epochy globálneho kapitalizmu. W. I. Robinson charakterizuje globálny kapitalizmus ako štvrtú, kulminačnú fázu vývinu kapitalizmu, ktorá sa vyznačuje vzostupom transnacionálneho kapitálu. Ten má podľa neho tri základné rozmery: transnacionálnu produkciu (transnacionálne korporácie), transnacionálnu kapitalistickú triedu a transnacionálny štát. Jeho ekonomickou zložkou je transnacionálny kapitál. Jeho sociálnou štruktúrou je vzťah globálneho kapitálu a globálnej práce, resp. transnacionálnej triedy kapitalistov a transnacionálnej triedy námedzne pracujúcich. Jeho politickým rozmerom je transnacionálny štát a jeho kultúrnou zložkou je „nezmieriteľná propagácia konzumizmu, individualizmu a súperivosti širšej prostriedkami masovej komunikácie a reklamy“ ([22], 15, 25, 30, 40, 75, 96, 162).

Poukazuje sa na to, že kapitalizmus prešiel vo svojom vývine celým radom kríz rôzneho druhu. Rozlišujú sa tri základné druhy kríz kapitalizmu: cyklické, štrukturálne a systémové. *Cyklické krízy* sa v kapitalizme vracajú približne každých desať rokov. Ich súčasťou sú recesie, ktoré pôsobia ako sebaregulačné mechanizmy a nevyžadujú významnejšie reštrukturalizácie systému. Ich posledným príkladom boli recesie osemdesiatych a deväťdesiatych rokov dvadsiateho storočia a recesia v roku 2001. *Štrukturálne krízy* odrážajú hlbšie rozpory systému a možno ich vyriešiť len podstatnými zmenami ich štruktúry. Štruktúrnou krízou prešiel kapitalizmus v tridsiatych rokoch 20. storočia; vyriešila sa vytvorením nového modelu fordovsko-keynesovského systému. Krízou daného typu bola aj kríza fordovsko-keynesovského modelu kapitalizmu v sedemdesiatych rokoch 20. storočia, ktorá bola vyriešená globalizáciou. *Systémová kríza* si vynucuje buď nahradenie systému celkom novým systémom, alebo vedie k úplnému kolapsu. Kríza globálneho kapitalizmu, ktorá „prepekla s veľkou zúrivosťou v roku 2008“, je podľa Robinsona krízou daného typu. Je to „kríza civilizácia, kríza samotného ľudstva“, kríza „organická“ „ktorá vzniká vtedy, keď systém prechádza tak štruktúrnou (objektívnou) krízou, ako aj krízou legitimity alebo hegemonie (subjektívnou krízou)“ ([22], 15, 17 – 18, 304).

Kríza globálneho kapitalizmu zahŕňa podľa Robinsona štyri kľúčové aspekty, ktoré odrážajú hlavné rozpory kapitalizmu: krízu nadprodukcie, krízu sociálnej integrácie, krízu legitimity štátu a krízu udržateľnosti. *Kríza nadmernej akumulácie kapitálu* čiže kríza z nadprodukcie alebo nedostatočnej spotreby je dôsledkom sociálnej polarizácie vyvolanej kapitalistickou globalizáciou. Polarizácia svetových príjmov, kríza nezamestnanosti, zostupná mobilita, upadajúca kúpna sila rozsiahlych skupín znemožňuje väčšine obyvateľstva sveta, aby spotrebúvala všetok tovar, ktorý chrlí globálna ekonomika. Už v roku 1998 bola jedna tretina svetovej pracovnej sily bez zamestnania a majetok dvoch stoviek najbohatších ľudí sveta bol väčší ako príjem 41% svetového obyvateľstva. *Kríza sociálnej integrácie* je dôsledkom globálnej sociálnej polarizácie, rozporu medzi globálnym kapitálom a globálnou prácou. „Medzera medzi globálnymi bohatými a globálnymi chudobnými sa stáva priepasťou, ktorá sa ustavične prehľbuje tempom, ktoré nemá v moderných deji-

nách ľudstva obdoba. Je to nový globálny sociálny apartheid.“ *Kríza legitimacy štátu a politickej moci* je dôsledkom celého radu nestabilit, napätí a konfliktov. Ekonomická globalizácia má svoj protipól vo formovaní transnacionálnych tried a transnacionálneho štátu, v ktorom sa inštitucionalizuje nový triedny vzťah medzi globálnym kapitálom a globálnou prácou. Nejde len o napätie medzi globálnym štátom a národnými štátmi, ktoré absorbuje do svojej štruktúry, alebo len o napätie medzi oligopolitickými alianciami transnacionálneho kapitálu, ale najmä o konflikt medzi ľudovými sektormi, angažovanými v rôznych formách odporu, a predstaviteľmi a inštitúciami globálnej kapitalistickej elity a transnacionálneho štátu. Sociálna kontrola štátu sa diferencuje podľa trojvrstvovej sociálnej štruktúry globálneho kapitalizmu. Transnacionálna elita sa usiluje zaistiť si pevnú sociálnu základňu v prvej vrstve sociálnej štruktúry, ktorú tvorí 30 – 40% obyvateľstva jadrových krajín a menší podiel obyvateľstva periférnych krajín. Ide o ľudí, ktorí majú relatívne stabilne zamestnanie v globálnej ekonomike a sú schopní si zachovať, prípadne aj zvýšiť svoju spotrebu. Problémy však má s druhou vrstvou, ktorú tvorí približne 30% obyvateľstva jadrových krajín a 20 – 30% obyvateľstva periférií, čiže armáda „znáhodnených“ pracovníkov, pre ktorých je charakteristická ekonomická neistota čo do podmienok zamestnania a neprítomnosť akýchkoľvek kolektívnych poisťiek proti riziku, ktoré boli predtým kryté sociálnym štátom. Najväčšie problémy sociálnej kontroly však spôsobuje tretia vrstva globálnej sociálnej štruktúry, ktorá zahŕňa približne 30% percent obyvateľov tradičných jadrových kapitalistických krajín a vyše 50% obyvateľov periférnych krajín. Ide o masu ľudí, ktorí sú vylúčení z produktívnej činnosti a nemajú žiadnu ochranu. *Kríza udržateľnosti* je dôsledkom rozporu medzi globálnym kapitalizmom a prírodou, medzi nekonečnosťou želaní konzumnej spoločnosti a konečnosťou pozemských zdrojov a prejavuje sa v celom rade ekologických problémov ([22], 264, 275 – 276, 281 – 282).

Aké sú možné východiská z globálnej krízy kapitalizmu? Podľa Robinsona budú závisieť od mocenského boja medzi globálnym kapitálom a globálnou prácou. Výsledok tohto boja v súčasnosti ťažko predvídať. Možné sú podľa neho tieto varianty riešenia: *Cesta rozvíjania mechanizmov redistribúcie v transnacionálnom rozsahu* čiže návrat ku globálnemu neokeynesiánstvu. Táto cesta je však len polovičným riešením problému: Ide len o reštrukturalizáciu kapitalizmu, ale nie o riešenie otázky jeho legitimacy či hegemonie. Robinson sa stavia skepticky aj ku koncepciám „tretej cesty“, ktoré sa pôvodne chápali ako hľadanie strednej cesty medzi kapitalizmom a socializmom. Ukazuje, že program tretej cesty, ktorý bol v polovici deväťdesiatych rokov vyhlásený v USA za prezidenta Billa Clintona a vo Veľkej Británii pod vedením premiéra Tonyho Blaira a ktorý našiel odozvu vo viacerých krajinách sveta, sa fakticky zredukoval len na strednú cestu medzi „pravcovým“ kapitalizmom ortodoxného neoliberalného modelu a „ľavicovým“ kapitalizmom starého keynesovského modelu sociálneho štátu. Druhou alternatívou je podľa Robinsona *nahradenie systému globálneho kapitalizmu celkom novým systémom*. Potom by už nešlo len o štrukturálnu zmenu kapitalizmu, ale aj o zmenu jeho legitimacy, o systémovú, organickú zmenu cestou ľudovej demokratickej globalizácie zdola proti kapitalistickej globalizácii zhora. Touto cestou by podľa neho bolo možné „vytvoriť skutočnú svetovú civilizáciu na základe nového univerzálneho poňatia rovnosti“. Je to cesta, ktorá

si vyžaduje uvedenie globálnej masy námezdných pracujúcich, formovanie ich alternatívnej ideológie, ideológie, ktorá by bola schopná súperiť s ideológiou globálneho kapitalizmu a ktorá by vyjadrovala „logiku uspokojovania ľudských potrieb, logiku chudobnej, ťažko pracujúcej vrstvy ľudstva“. Ako príklad takejto stratégie uvádza vyhlásenie svetového sociálneho fóra v Beleme, ktoré reprezentovalo 120 000 príslušníkov sociálneho hnutia z celého sveta: „Stojíme pred globálnou krízou, ktorá je výsledkom kapitalistického systému, a teda sa nemôže vyriešiť v rámci tohto systému.“ Robinson zvažuje aj tretiu, katastrofickú alternatívu: možnosť *kolapsu globálneho kapitalizmu spojeného s politikou globálneho fašizmu*, ktorý by sa opieral o vojenské výdaje a vojny v záujme udržania masy utláčaných v určitých medziach ([22], 19, 286, 306, 314).

V súvislosti s riešením tohto kľúčového problému súčasnej civilizácie sa s novou silou oživuje dávny spor o to, či kapitalistický spoločenský systém, založený na princípe zhodnocovania hodnoty a na eksploatacii námezdných práce, je slobodný, demokratický, spravodlivý a environmentálne vhodný. Podľa jedných autorov je prirodzený a slobodný, ako sa domnieval A. Smith. M. Friedman ho považoval za najľahší politický a ekonomický systém vôbec. Podľa F. von Hayeka je to systém „otvorenej spoločnosti“, ktorý smeruje k plnému uplatneniu demokracie, slobody, rovnosti a spravodlivosti a podľa F. Fukuyamu sa „po páde komunizmu“ stáva ukončením histórie ideológie [13]. Podľa iných autorov je to naopak systém nespravodlivý a nestabilný. J. M. Keynes napríklad zastával názor, že tento systém nie je ani celkom prirodzený (nezodpovedá povahe človeka), ani celkom slobodný (námezdná práca nie je slobodná) a ani celkom stabilný (potrebuje extenzívnu reguláciu) [15].

Prívrženci globalizácie predpovedajú, že za globalizáciou kapitalistickej ekonomiky bude nasledovať nová svetová demokracia a nové riešenie environmentálnej politiky na báze neviditeľnej ruky trhu. Odporcovia globalizácie zasa namietajú, že globalizácia kapitalizmu znamená novú ekonomickú, sociálnu, politickú, kultúrnu a environmentálnu katastrofu. Pre jedných je globalizácia kapitalizmu „prirodzenou“ evolúciou a ponúka možnosť globálnej „slobody“, zatiaľ čo pre jej kritikov je globálny kapitalizmus čírou intenzifikáciou a rozšírením „nespravodlivosti“ a „nestability“ ([4], 165 – 188). Podľa jedných autorov sme v situácii, keď štátnosocialistické ekonomiky skolabovali a socializmus ako alternatíva kapitalizmu stratil svoju vierohodnosť. Tým, čo si želajú reformovať svet, preto nezostáva nič iné len hľadať potenciál zmeny *vnútri* kapitalizmu (v jeho možných transformáciách) ([14], 127). Podľa iných autorov treba hľadať skutočné riešenie problému v prechode k novému historickému systému, v ktorom by bolo viac rovnosti a demokracie ([24], 3), resp. v prechode k postkapitalistickej spoločnosti, ktorá by sa podstatne odlišovala aj od štátnosocialistického zriadenia sovietskeho typu [23].

Podľa nášho názoru problém nespočíva len v rozpornej povahe kapitalizmu, ale aj v tom, že *v danej polemike pretrvávajú dôsledky istej pojmovej redukcie*: redukcie pojmu rovnosti na rovnosť ľudí pred zákonom, redukcie pojmov slobody a demokracie na pojem politickej slobody a politickej demokracie a redukcie pojmu spravodlivosti na pojem komutatívnej a redistribučnej spravodlivosti. V našom rozbere sa preto sústreďujeme hlavne na túto *metodologickú stránku problému*.

Otázka, či kapitalizmus je slobodný a spravodlivý, je jednoducho zle postavená a nemožno na ňu jednoznačne odpovedať. Treba ju preto podstatne preformulovať. V skutočnosti ide o dve rôzne otázky: 1. Je kapitalizmus slobodný a spravodlivý v zmysle uplatnenia politickej slobody a demokracie, resp. v zmysle komutatívnej spravodlivosti? 2. Je kapitalizmus slobodný a spravodlivý v zmysle uplatnenia a demokracie ekonomickej, sociálnej a kultúrnej slobody, resp. v zmysle distributívnej spravodlivosti? Na prvú otázku možno a treba odpovedať pozitívne. Historická zásluha kapitalizmu spočíva v tom, že politicky oslobodil pracujúceho človeka (jeho ekonomika predpokladá existenciu politiky slobodnej pracovnej sily), že rozvinul slobodný trh a politickú demokraciu a že vybudoval právny systém na princípoch komutatívnej spravodlivosti. Na druhú otázku možno a treba odpovedať negatívne. Kapitalizmus nebol (a pravdepodobne ani nie je) schopný plne rozvinúť slobodu a demokraciu v oblasti ekonomickej, sociálnej a kultúrnej a nebol (a pravdepodobne ani nie je) schopný plne rozvinúť distributívnu spravodlivosť.

Ukážme si to na príklade knihy Milтона Friedmana *Kapitalizmus a sloboda* z roku 1962. Táto kniha je vynikajúcou analýzou dichotómie ekonomickej a politickej slobody v podmienkach kapitalizmu slobodnej konkurencie. V predslove k jej tretiemu vydaniu z roku 2002 sa táto dichotómia nahrádza trichotómiou ekonomickej, občianskej a politickej slobody. Pod ekonomicou slobodou sa tu rozumie sloboda trhu súkromných vlastníkov a pod politickou slobodou absencia nátlaku na človeka zo strany jeho blížneho. Podľa Friedmana existujú len dve cesty koordinácie ekonomickej aktivity miliónov: buď centrálné riadenie, obsahujúce nátlak totalitného štátu, alebo súťaživý (*competitive*) kapitalizmus, založený na slobodnej výmene súkromných vlastníkov. Prvá cesta vedie podľa neho nielen k popretiu ekonomickej slobody (slobodného trhu), ale aj k popretiu občianskej a politickej slobody, k tyranii a k despotizmu. Preto jedinou alternatívou je druhá z uvedených ciest. Iba tá je schopná zabezpečiť adekvátny vzťah medzi politickou slobodou a slobodným trhom. Kapitalizmus slobodnej konkurencie je preto podľa Friedmana „nevyhnutnou podmienkou politickej slobody“; kapitalizmus a sloboda sú podľa neho „neoddeliteľné“ ([12], IX, 10, 13, 18).

Friedman má pravdu v tom, že slobodný trh zabezpečuje kooperáciu jeho účastníkov „bez nátlaku“, že transakcie medzi majiteľmi tovarov sú v ideálnom prípade „striktné dobrovoľné“ ([12], 13, 14). Problém spočíva v tom, že za kapitalizmu sa tovarom stáva aj pracovná sila námezdných pracujúcich, ktorí sú nútení ju predávať na trhu práce pod tlakom ekonomickeho donútenia. Ak je pravda, že politická sloboda je oslobodením od nátlaku, tak skutočná politická sloboda predpokladá nielen prekonanie mimoekonomického donútenia (disciplíny palice), ktoré bolo vlastné otrokárskemu zriadeniu a feudalizmu, ale aj prekonanie ekonomickeho donútenia (disciplíny hladu), ktoré je vlastné kapitalizmu. Lenže prekonať ekonomicke donútenie znamená súčasne prehliť ekonomicкую slobodu, rozšíriť demokraciu z oblasti politickej aj do oblasti ekonomickej, sociálnej a kultúrnej. Friedman má nesporne pravdu v tom, že alternatívou kapitalizmu nemôže byť totalitný systém, v ktorom dochádza k deštrukcii slobodného trhu a v ktorom sa potláča sloboda individuí. Má nesporne pravdu aj v tom, že riešenie nemôže byť ani v „zjednotení“ politického systému kapitalizmu s ekonomickým systémom byrokratickeho socializmu. Vý-

chodisko zrejme treba hľadať v plnom uplatnení slobody trhu a zároveň v prekonaní systému založenom na ekonomickom donútení. Do centra pozornosti sa pritom bude presúvať radikálne riešenie problému distributívnej spravodlivosti, ktorá sa za kapitalizmu považovala len za „vedľajší produkt slobodnej spoločnosti“, resp. len za otázku redistribúcie už rozdeleného dôchodku ([12], 195).

V súčasných teóriách spravodlivosti sa síce rozlišuje medzi komutatívnou a distributívnou spravodlivosťou, no problém distributívnej spravodlivosti, čiže otázka primeraného rozdeľovania dohier, úžitkov a príjmov, primeraného využívania voľného času, politickej a ekonomickej participácie v rámci daného hodnotového štandardu, sa v nich spravidla redukuje len na otázku ich redistribúcie [1]. Rozdelenie spoločnosti na bohatých a chudobných, majetných a nemajetných sa považuje za niečo dané od Boha, od prírody, od prvotnej „fundamentálnej dohody“ [21] alebo od „neviditeľnej ruky trhu“ ([19]; [10]). Namiesto teórie distributívnej spravodlivosti sa podsúva len teória redistribúcie už rozdeleného dôchodku a tá sa zneužíva na obranu sociálnej nerovnosti, napríklad na obhajobu neekvivalentnej výmeny medzi prácou a kapitálom.

Marx v rukopisoch *Grundrisse* ukázal, že vývin fixného kapitálu (objektívizovanej práce) vedie k premene jednoduchého pracovného procesu na vedecký pracovný proces, v ktorom dochádza k sociálnej kombinácii práce a „všeobecného intelektu“, a že v dôsledku toho podstatne vzrastá výroba a urýchľuje sa jej vývin. Zároveň ukázal, že v podmienkach kapitalistického spôsobu výroby dochádza k premene voľného (disponovateľného) pracovného času na nadbytočný pracovný čas, ktorý sa realizuje ako vývin fixného kapitálu. Nadbytočný pracovný čas prekračuje pracovný čas nevyhnutný na reprodukciu pracovnej sily robotníka a predstavuje jednak voľný čas vlastníka kapitálu (ako nepracujúceho), jednak zdroj akumulácie kapitálu, prípadne aj zdroj fondu pre neproduktívne pracovné sily, ktoré parazitujú na kapitalistickom spôsobe výroby, alebo na vyradovanie nadbytočnej populácie z výrobného procesu. Kapitalizmus podľa Marxa síce politicky oslobodzuje robotníka ako vlastníka pracovnej sily, no ekonomicky si ho podrobuje tým, že mení jeho voľný čas na nadbytočný pracovný čas. „Stálou tendenciou kapitálu“ je podľa neho „na jednej strane vytvárať voľný čas a na druhej strane premeniť ho na nadprácu. Ak sa mu to prvé podarí príliš dobre, trpí nadvýrobou a vtedy sa nevyhnutná práca preruší, lebo kapitál nemôže využiť nadprácu“ ([17], 2. zv., 195).

Táto tendencia kapitálu sa zachováva aj v súčasnom kapitalizme. Ten na rozdiel od klasického kapitalizmu 19. storočia politicky oslobodzuje robotníka nielen ako vlastníka pracovnej sily, ale aj ako spotrebiteľa (čiže v rovine reprodukcie jeho pracovnej sily). Oslobodzuje ho od rozmanitých reštrikcií tradičných komunít, rasových, náboženských a iných obmedzení. Toto pozitívum súčasného kapitalizmu má aj svoju negatívnu stránku. Keďže kapitál sám osebe nemôže plne využiť nadprácu, usiluje sa zabezpečiť jej realizáciu rozvíjaním konzumnej spoločnosti ako systému, ktorý rozširuje želanie spotrebiteľov. Vznik a rozvíjanie konzumnej spoločnosti je charakteristickým príznakom kapitalizmu 20. storočia. Sociálna kombinácia práce a všeobecného intelektu sa v daných podmienkach mení na „nemateriálnu silu“, na prácu produkujúcu informačné, kultúrne, prípadne aj predstierané prvky tovarov, ale zároveň sa v nich vytvára priestor na to, aby sa tovary

konzumovali ako symboly (bohatstva), aby všetko v živote človeka nadobúdalo fiktívnu podobu tovaru.

Jedným z kľúčových problémov súčasného kapitalizmu je rozpor medzi donekonečna sa rozširujúcou sférou želaní konzumnej spoločnosti a konečnosťou pozemských zdrojov. Ukazuje sa, že „ekonomické čerpanie látky a energie z vonkajšieho prostredia má svoje absolútne obmedzenia v planetárnej biosfére, v slnečnom žiarení a v zákonoch termodynamiky“ ([11], 425). Ku koncu 20. storočia prerastá environmentálny problém z lokálneho na národný a medzinárodný a z medzinárodného na globálny. Začína sa hovoriť o potrebe takej prestavby ekonómie, ktorá by zohľadňovala ekológiu. 21. storočie sa stavia proti 20. storočiu ako „storočie ekológie“ proti „storočiu ekonómie“. V politickej ekonómii sa začína formovať nová škola ekonomického myslenia uznávajúca axiómu podľa ktorej, celú ekonomickú aktivitu podstatne ovplyvňujú ekologické, sociálne a etické reality a úvahy. Spoločným cieľom hnutia za novú ekonómiu je prechod od teórie, podľa ktorej „sociálna ekonómia, pozostávajúca prevažne z trhu a výroby, je primárna a environment iba druhotný“, k alternatívnemu systému, podľa ktorého „prírodný ekosystém je základom udržateľnosti sociálnej ekonómie“ a podľa ktorého ekonómia by mala zodpovedať zákonom prírodného ekosystému ([16], 77 – 79).

V súvislosti s riešením problému sociálno-ekonomickej a ekologickej spravodlivosti vystupuje do popredia *otázka demokratizácie a humanizácie ekonomiky*. Za jednu z hlavných príčin devastácie životného prostredia sa označuje nadmerná spotreba bohatých a militarizácia ekonomiky. Poukazuje sa na to, že humanistický prístup k sociálno-ekonomickému vývinu by mal vychádzať z predpokladu, že podstata človeka je poznateľná, že je poznateľná rozumom, že má sociálny (a v neposlednom rade aj etický) rozmer a že ju nemožno uchopiť inak ako vo vnútri prírody, že každá ľudská bytosť má unikátnu inherentnú hodnotu a treba rešpektovať jej ľudskú dôstojnosť. Humanistický prístup k sociálno-ekonomickému rozvoju by sa preto mal orientovať na materiálnu zabezpečenosť a ľudskú dôstojnosť každého človeka. V danej súvislosti sa poukazuje aj na to, že dejiny kapitalistického systému síce priniesli nevídaný pokrok a slobodu, ale vyznačujú sa ešte sociálnym útlakom a mravnou krízou. Na rozdiel od feudálneho útlaku, ktorý viedol k hľadaniu slobody a individuality, kapitalistický útlak vyúsťuje do hľadania komunity a spravodlivosti.

Vzniká otázka, či problém humanizácie ekonomiky je vôbec v rámci kapitalizmu riešiteľný. O tejto otázke sa v ostatných rokoch rozvinula zaujímavá diskusia. V časopise *International Social Science Journal*, ktorý vydáva UNESCO (č. 185 zo septembra 2005), sa napríklad diskutuje o probléme „moralizácie kapitalizmu“. P. Demeulenaere v jednej z úvodných statí konštatuje, že pri riešení tohto problému si treba postaviť dve kľúčové otázky: 1. Môže ekonomické správanie zamerané na zisk zachovávať princípy nedominancie? a 2. Môže morálka zachováajúca princíp nedominancie zdôvodniť inštitúcie slobodného trhu? Na obidve tieto otázky autor odpovedá záporne. Fundamentálny aspekt problému moralizácie kapitalizmu vidí v korelácii dvoch základných princípov (dvoch systémov noriem): princípu trhovej ekonomiky, zameranej na (maximálny) zisk, a princípu nedominancie (súhrnu morálnych noriem). Fundamentálnym znakom kapitalizmu je

podľa neho to, že jeho zameranosť na zisk sa môže etablovať len v spoločnosti založenej na princípe individuálnej (politickej) slobody. Korelácia týchto princípov však, ako ukazuje autor, naráža v praxi na celý rad takých závažných problémov, ako sú antitéza efektívnosti a morality, napätie medzi verejným a súkromným, nerovnosť podmienok rozličných aktérov a pod. Aktuálna ekonomika kapitalizmu sa zakladá na pôvodnej alokácii zdrojov, v procese výmeny niektorí aktéri strácajú a dochádza k celému radu externalít, narastá diferenciacia preferencií rozličných vrstiev populácie, takže individuálna sloboda na základe reciprocity záujmov nie je garantovaná. Riešenie problému je podľa autora v posilňovaní noriem limitujúcich konkurenčný slobodný trh, ako sú napríklad normy redistribúcie zdrojov, normy eliminujúce straty vznikajúce v procese súťaženia, normy demokratickej regulácie procesu diferenciacie preferencií a i. ([9], 421 – 431). V druhej úvodnej stati Ch. Arnspergera sa vyslovuje myšlienka, že moralizácia kapitalizmu sa nemôže vyriešiť len v rovine morálky, že vyžaduje politický prístup. Jej autor vidí kľúčový problém v koevolúcii sociálno-ekonomického systému kapitalizmu s praktickými sociálnymi normami, ktoré sú v ňom stelesnené. Na rozdiel od F. von Hayeka, ktorý považoval ekonomiku kapitalizmu za podsystem „slobodnej spoločnosti“ a diskvalifikoval akúkoľvek morálnu úvahu o sociálno-ekonomickom systéme, Arnsperger chápe kapitalizmus ako historicky sa vyvíjajúci „kultúrny systém“, v ktorom dochádza ku koevolučnej interakcii sociálnych noriem so sociálnymi štruktúrami. Riešenie problému preto vidí jednak v generovaní kolektívneho povedomia historizácie kapitalistickej kultúry, jednak v procese „demokratického experimentalizmu“ (termín R. M. Ungera), resp. v rozvinutí decentralizovaných inštitucionálnych experimentov, založených na lokálnych inováciách jednotlivcov a skupín, zameraných na rozličné rekombinácie noriem, a interakčných štruktúr vnútri kapitalistickej kultúry ([2], 433 – 444).

V uvedených statiach, ako aj v diskusii, ktorá po nich nasleduje, sa otázka „moralizácie kapitalizmu“ rieši ako problém, ktorý by mal byť riešiteľný vnútri kapitalistického systému. Lenže spomínaná inkongruencia princípu trhu, zameraného na maximálny zisk, a princípu nedominancie, je založená v samej podstate kapitalizmu. Nevyhnutnou podmienkou kapitalistickej ekonomiky je tak politické oslobodenie pracovnej sily námezdného robotníka, ako aj zameranosť vlastníkov kapitálu na zhodnocovanie hodnoty, resp. na produkciu maximálneho zisku. Obidve tieto podmienky majú charakter imanentných podmienok inherentných zákonov kapitalistickej ekonomiky a vystupujú v antecedente ich formulácie. Kapitalizmus, inými slovami, má už vo svojom počiatku, resp. vo svojom základe založený konflikt medzi princípom politickej slobody jednotlivcov (ktorý obsahuje aj istý morálny aspekt) a princípom ekonomickej dominancie, založený na neekvivalentnej výmene medzi prácou a kapitálom (ktorá sa prikrýva ekvivalentnou výmenou medzi pracovnou silou námezdného robotníka a kapitalistom). Ide o konflikt, ktorý sa zrejme nedá vyriešiť vnútri kapitalizmu. Problém „moralizácie kapitalizmu“ tak fakticky nastoľuje oveľa zložitejšiu otázku systémovej premeny kapitalizmu na takú formu spoločnosti, ktorá by okrem politickej slobody (demokratizácie politiky), zabezpečovala aj slobodu ekonomickú (demokratizáciu ekonomiky), spoločnosti, v ktorej by sa princíp nedominancie organicky zjednotil s novým kľúčovým princípom ekonomického správania zameraného

na všestranný rozvoj tvorivých ľudských bytostných síl.

Pojem demokracie sa úzko viaže s pojmom občianskej spoločnosti. Idea občianskej spoločnosti bola charakteristická pre obdobie osvietenstva. V pojme občianskej spoločnosti sa vtedy odlišovala civilizovaná spoločnosť od primitívnych spoločností. Marx ju chápal ako sociálny podsystem spoločnosti zložený z politicky slobodných individuí, ako systém ich personálnych a ekonomických vzťahov. Pojem občianskej spoločnosti chápal historicky. Rozlišoval napríklad medzi meštiackou spoločnosťou ranného kapitalizmu a buržoáznou spoločnosťou rozvinutého kapitalizmu. Japonskí socialisti označovali termínom „občianska spoločnosť“ dôslednú demokraciu, zahŕňajúcu nielen parlamentné, ale aj mimoparlamentné hnutie ([18], 109 – 120).

Pojmom občianskej spoločnosti sa vyjadruje súbor vzťahov politicky slobodných individuí v rámci určitého sociálno-politického systému. V antickej (otrokárskej) spoločenskej formácii sa pod občianskou spoločnosťou rozumel systém väzieb politicky slobodných občanov *polis*. Otroci neboli členmi občianskej spoločnosti; považovali sa len za hovoriace nástroje či hovoriaci dobytok. Vnútri antickej občianskej spoločnosti platili princípy antickej demokracie. Antická demokracia bola demokraciou (vládou ľudu) pre slobodných občanov *polis*, ale diktatúrou pre otrokov. Za kapitalizmu sa členom občianskej spoločnosti stáva aj pracujúci človek vrátane námezdneho robotníka (ten sa stáva politicky slobodným vlastníkom svojej pracovnej sily). Všetci občania štátu sú formálne, politicky (ale nie ešte ekonomicky, sociálne) slobodní. Pre občiansku spoločnosť kapitalizmu je charakteristické rozvinutie formálnej, politickej demokracie. V ranných štádiách jeho vývinu sa ešte neuplatňoval princíp právneho štátu. Existovali veľké skupiny občanov, ktoré nemali rovnaké práva (ženy viacerých štátov napríklad získali volebné právo až v dvadsiatom storočí). V plne rozvinutom kapitalizme sa presadil princíp právneho štátu (rovnosti všetkých pred zákonom). Formálna demokracia je však ešte len demokraciou v oblasti politickej. Za kapitalizmu totiž ešte existuje protiklad práce a kapitálu. Práca je pod tlakom ekonomického donútenia (disciplíny hladu) a kapitál pod tlakom konkurencie (honby za maximálnym ziskom). Formálna demokracia sa tu viaže na princípy ekonomického donútenia a zhodnocovania hodnoty. Buržoázia môže proklamovať plnú formálnu demokraciu, pretože o tom, kto ju v skutočnosti využíva, rozhoduje miera bohatstva. Lenže spoločnosť kontrolovaná majetkom nemôže efektívne kontrolovať štát. Ani kapitalizmus teda neprináša efektívne zjednotenie demokracie a občianskej spoločnosti. Na to, aby sa dosiahlo efektívne zjednotenie demokracie a občianskej spoločnosti, sa musí formálna demokracia premeniť na skutočnú demokraciu. To však nie je možné bez rozšírenia demokracie (vlády ľudu) z oblasti politickej až do roviny ekonomickej, sociálnej a kultúrnej. A to si vyžaduje prekonať protiklad práce a kapitálu. V skutočnej demokracii nebude o využívaní demokracie rozhodovať miera bohatstva, ale spoločenstvo ekonomicky, sociálne, politicky a kultúrne slobodných individuí.

Problematika globálnych problémov súčasnosti sa dostala do zorného poľa niektorých spoločenskovedných disciplín už pred krízou rokov 2008 – 2009. Viacerí autori si uvedomovali nevyhnutnosť formovania nových teórií venovaných kľúčovým ekonomickým, sociálnym, politickým, kultúrnym, ekologickým a hodnotovým problémom, z kto-

rých by bolo možné odvodiť overiteľné dôsledky. Podľa I. Wallersteina je aktuálnou úlohou spoločenských vied a morálnou zodpovednosťou intelektuálov racionálna analýza krízy súčasného kapitalizmu. Cesta hľadania spravodlivejšej spoločnosti vedie podľa neho aj cez riešenie antinómií súčasných spoločenských vied (dichotómií globálneho a lokálneho, makro- a mikro-preferencií, štruktúry a agencie, nomotetizmu a idiografizmu), cez prekonanie fenoménu dvoch (troch) kultúr, separácie prírodných, sociálnych a humanitných vied, cez zblížovanie vedy a filozofie, cez prepojenie hľadania pravdy s hľadaním dobra (spravodlivosti) a krásy. Na prechode k novému tisícročiu nás podľa Wallersteina čaká „veľký metodologický zápas“ za rekonštrukciu a reštrukturalizáciu spoločenských vied. Jeho podstatou bude prekonávanie newtonovsko-karteziánskeho modelu vedy založenom na newtonovskom chápaní zákona. Tri základné perspektívy spoločenských vied v 21. storočí vidí Wallerstein takto: 1. v epistemologickom znovuzjednotení tzv. dvoch kultúr, vedy a humanitných odborov; 2. v organizačnom znovuzjednotení a znovurozdelení spoločenských vied a 3. v tom, že si spoločenské vedy osvoja „centrum sveta poznania“ [24]. Aj K. Booth a ďalší autori poukazovali na potrebu utvárania „nových koncepcií budúcnosti“, ktoré budú mať transcendentný charakter, budú prekračovať hranice doterajších vedných odborov a zamerajú svoju pozornosť na riešenie dominantných problémov súčasnej civilizácie. Ukazovali, že budovanie takýchto nových koncepcií si bude vyžadovať revolúciu v ontológii, epistemológii a praktickej činnosti ([3], 179 – 205).

Potreba takýchto nových koncepcií budúcnosti sa ešte väčšmi zvýraznila pri analýze krízy z rokov 2008 – 2009. V. Polterovitch napríklad poukázal na to, že táto kríza nebola len krízou ekonomiky a ekonomického spoločenského, ale aj krízou ekonómie ako vednej disciplíny, ktorá nebola schopná nielen predvídať, ale ani pochopiť podstatu tejto krízy a jej dôsledkov. Skoncovala s „fantómom ekonomického imperializmu“ (a dodajme, že aj s fantómom sociologického, politologického a kulturologického imperializmu). Zlyhali i pokusy o vybudovanie jednotnej ekonomickej teórie podľa obrazu fyziky, resp. klasickej mechaniky. Ekonómia sa fakticky rozpadla na čiastkové modely, založené na ohraničených predpokladoch a zamerané na množstvo jednotlivých prípadov, a tak stratila schopnosť riešenia globálnych problémov. Lenže riešenie globálnej krízy kapitalizmu si, ako podčiarkuje Polterovitch, vyžaduje nový prístup k vedeckému bádaniu, založený na vzájomnej spolupráci všetkých spoločenských vied, sformovanie „teórie všeobecnej sociálnej analýzy“ ([20], 31 – 48).

Globálny charakter problémov súčasnej civilizácie si vyžaduje účinnú programovú spoluprácu viacerých vedných odborov, zjednocovanie ich cieľov a prostriedkov, teórií a metód. Vynúti si to aj hlbšie rozpracúvanie metodológie interdisciplinárneho a transdisciplinárneho výskumu. Vznik nových vedeckých teórií, ich rozvinutie a implementácia si vyžiada určitý čas. Jeho dĺžka bude v mnohom závisieť od praktického riešenia rozporu medzi globálnou prácou a globálnym kapitálom. Bude treba prekonať aj krízu našej predstavivosti, vyjsť za hranice starých a zastaraných teórií a metód a vytvárať vedecky podložené vízie budúcnosti. Nastal čas začať hlbšie rozmyšľať o ekonomickej, sociálnej, politickej a kultúrnej štruktúre a genéze spoločnosti 21. storočia. Pri riešení tejto problema-

tíky sa zrejme nezaobídeme bez kritického prehodnotenia vízií K. Marxa [23]. Nezaobídeme sa zrejme ani bez systematického rozpracúvania metodológie spoločenských (sociálnych a humanitných) vied ([5]; [6]; [7]; [8]; [25]; [26]; [27]; [28]; [29]; [30]).

LITERATÚRA

- [1] ARIE, D.: Marx and Distributive Justice. In: ([20], 65 – 76).
- [2] ARNSPERGER, Ch.: Probing the “Moralization of Capitalism”: Democratic Experimentalism and Co-evolution of Norms. In: *International Social Science Journal*, 185, 2005, pp. 433 – 444.
- [3] BOOTH, K. – SMITH, S. (eds.): *Současná teorie mezinárodních vztahů*. Praha: Polity Press 2003.
- [4] BOWLES, P.: *Capitalism*. London etc.: Pearson/Longman 2007.
- [5] ČERNÍK, V. – VICENÍK, J. (eds.): *Problém rekonštrukcie sociálnych a humanitných vied*. Bratislava: Iris 2004.
- [6] ČERNÍK, V. – VICENÍK, J.: *Zákon, explanácia a interpretácia v spoločenských vedách*. Bratislava: Iris 2005.
- [7] ČERNÍK, V. – VIŠŇOVSKÝ, E. (eds.): *Vzťah teoretického a praktického v sociálnych a humanitných vedách*. Bratislava: Iris 2006.
- [8] ČERNÍK, V. – VICENÍK, J.: K niektorým metodologickým otázkam historického poznania. In: *Historický časopis*, 58, 2010, č. 2, s. 192 – 212.
- [9] DEMEULENAERE, P.: Economic Behaviour and the Norms of Capitalism. In: *International Social Science Journal*, 185, 2005, pp. 421 – 431.
- [10] DWORKIN, R.: Liberalizmus. In: Gál, E. – Novosád, F. (zost.): *O slobode a spravodlivosti*. Bratislava: Archa 1993, s. 19 – 73.
- [11] EKINS, P. – MAX-NEEF, F. (eds.): *Real-Life Economics. Understanding Wealth Creation*. London 1992.
- [12] FRIEDMAN, M.: *Capitalism and Freedom*. 40th Anniversary Edition With a new Preface by the Author. Chicago and London: The University of Chicago Press 2002.
- [13] FUKUYAMA, F.: Konec dejín? In: *Revue pro středoevropskou kulturu a politiku*, 6, 1990, č. 15.
- [14] FULCHER, J.: *Capitalism. A Very Short Introduction*. Oxford: University Press 2004.
- [15] KEYNES, J. M.: *Obečná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1963.
- [16] KUDO, H.: Marx and the Environmental Problem. In: ([20], 77 – 88).
- [17] MARX, K.: *Základy kritiky politické ekonomie. Rukopisy „Grundrisse“*. I., II. zv. Bratislava: Nakladatelství Pravda 1974 – 1975.
- [18] MIZUTA, H.: The Japanese Concept of Civil Society and Marx’s *Bürgerliche Gesellschaft*. In: ([20], 109 – 120).
- [19] NOZICK, R.: Anarchia štát a utópia. In: Gál, E. – Novosád, F. (zost.): *O slobode a spravodlivosti*. Bratislava: Archa 1993, s. 114 – 172.
- [20] POLTEROVITCH, V.: Stanovenije obščego social’nogo analiza. In: Kabát, L. – Šipka, J. (eds.): *Ekonomická kríza – nové podnety pre ekonomickú teóriu a prax*. Bratislava: Paneurópska vysoká škola 2010, s. 31 – 48.
- [21] RAWLS, J.: Teória spravodlivosti. In: Gál, E. – Novosád, F. (zost.): *O slobode a spravodlivosti*. Bratislava: Archa 1993, s. 74 – 113.
- [22] ROBINSON, W. I.: *Teorie globálního kapitalismu. Transnacionální ekonomika a společnost v krizi*. Praha: Nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR 2009.
- [23] UCHIDA, H. (ed.): *Marx for the 21st Century. With a Special Introduction by Terrel Carver*. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group 2006.
- [24] WALLERSTEIN, I.: *The End of the World as We Know It. Social Science for the Twenty-First Century*. Minneapolis: University of Minnesota Press 1999.

- [25] SMREKOVÁ, D.: Ekónómia ako filozofický problém. In: *Filozofia*, 53, č. 1, 1998, s. 27 – 39.
- [26] HANZEL, I.: Vedecký zákon: K histórii jedného pojmu. In: *Filozofia*, 62, č. 9, 2007, s. 801 – 812.
- [27] SEDOVÁ, T.: K pojmu ľudskej prirodzenosti a kultúry a k ich funkcií v sociálnom poznaní. In: *Filozofia*, 63, č. 8, 2008, s. 657 – 669.
- [28] ZELENÁK, E.: Historický fakt, realizmus a konštruktivizmus. In: *Filozofia*, 64, č. 7, s. 625 – 633.
- [29] ZÁLEŠÁK, T.: K významu antropologických východísk pre politickú vedu. In: *Filozofia*, 64, č. 9, s. 817 – 826.
- [30] ZELENÁK, E.: O dvoch pohľadoch na naratívnu explanáciu. In: *Filozofia*, 65, č. 8, 2010, s. 762 – 769.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/0207/09.

prof. PhDr. Václav Černík, DrSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava 1
SR
e-mail: filovice@savba.sk